

«Трагедія винних жертв»? Пам'ять про геноцид ромів у повоєнній Україні. Частина 3.

Михайло Тяглий

Художня творчість

Сукупність «місць пам'яті» про минулу війну, створюваних радянським режимом, починаючи з 1960-х рр., включала і сферу художнього відображення. Полиці книжкових магазинів і стелажі бібліотек почали заповнюватися численними виданнями розповідей, повістей і романів про «Велику Вітчизняну війну». Втім, термін «відображення» тут використовується умовно: йшлося радше про створення нової мови оповідання з розробленою системою ідеологічних акцентів, символів і маркерів. Для глибшого розуміння образу недавнього минулого тут доречніший термін «репрезентація». Серед авторів літератури про «всенародну героїчну боротьбу радянського народу в тилу ворога», що буквально хлинула на споживача, були і колишні підпільники та партизани. У багатьох випадках їхні твори були написані з допомогою обізнаних у літературній сфері помічників.

Зустріч колективу Циганського театру «Ромен» та ромів, які пережили війну, з письменником Л. Гінзбургом (справа). 1967р.
Джерело: Н. Бессонов. «Цыганская трагедия», т. 2.

Література й кінематограф про «Велику Вітчизняну війну» загалом і про окупаційний режим зокрема були надзвичайно різноманітними. З одного боку, вони позначилися складними й суперечливими процесами, які переживало суспільство, з іншого – ці художні твори значною мірою самі їх формували. Тенденція до гуманізації радянської художньої сфери періоду хрущовської «відлиги» змінилася переважанням офіційного і закостенілого наративу про Другу світову війну в епоху Брежнєва. Разом із тим, затверджений канон пам'яті був спрямований на нові покоління, які не бачили війни і не мали власної пам'яті про неї. Це зумовило появу й активне використання раніше не задіяних способів презентації: мемуари учасників війни одержали присмак пригодницької літератури, а літературні та кінематографічні твори почали наділяти статусом документальних оповідань.

Аналіз відображення геноциду ромів у радянській культурі представлений у дослідженнях Н. Бессонова [1], М. Холлера [2] і А. Котлярчука [3]. Дослідники доходять висновку, що пам'ять про геноцид ромів у післявоєнному СРСР існувала на узбіччі суспільної свідомості і знаходила вияв лише в поодиноких обмежених сферах, рідко сягаючи широкої аудиторії. Відображення цього геноциду проявлялося, головним чином, у сферах мистецтва й художньої творчості самих ромів (яскравим прикладом тут є діяльність московського циганського театру «Ромен»). М. Холлер підкреслює: «Шанси на успіх у підвищенні обізнаності громадськості про вбитих циган залишалися, звичайно, в радянських умовах вкрай незначними. Кілька петицій високопоставленим чиновникам партії і держави, в яких ромські активісти посилалися на "долю циган", залишилися без відповіді; відправлені про це до редакцій газет матеріали так і не були надруковані».

У 1967 р. відбулася зустріч відомого радянського письменника єврейського походження Льва Гінзбурга з колективом циганського театру «Ромен». На зустрічі йшлося про необхідність увічнення пам'яті загиблих ромів [4]. Лев Гінзбург зазначив, що меморіальна діяльність має і «патріотичне значення, тому що, згадуючи про це, ми ще раз згадуємо з вдячністю нашу Радянську армію, яка врятувала від винищення циганський народ і зберегла [циганську] націю і її культуру» [5]. Показовим у цьому епізоді є те, як працює сприйняття представника однієї групи жертв під час того, як він намагається поділитися ним із репрезентантами іншої групи, яка, на його думку, зазнала переслідувань через ідентичні мотиви. Роблячи це, він не забуває зробити наголос на тих ідеологічних кліше, які вимагалися від нього не лише як від єврея, але і як від радянської людини й письменника, а саме на подяці радянській армії (а отже і радянській державі в цілому) за порятунок від нацистської політики винищення. Хоча насправді Червона армія ніколи не ставила перед собою такої цілі [6].

Ілюстрація до повісті І. Колоса
«За годину до світанку».

М. Холлер справедливо зазначає, що нехай і слабка, але все ж існуюча комеморативна діяльність в ромському середовищі відбувалася винятково в рамках роботи московського театру «Ромен». Вона майже не виходила за межі ромської аудиторії. Однак навіть у щільно окреслених ідеологічних рамках акторам театру іноді вдавалося завуальовано згадувати про геноцид. Помітити ці згадки могли лише дуже уважні глядачі. Проаналізувавши репертуар театру, М. Холлер зазначає, що *«зміст усіх трьох драм був однаковим у наголосі на партизанській славі. Висвітлення геноциду ромів як такого переважно обмежувалося коротким епізодом або навіть одноразовою інтермедією»* [7]. Наміри щодо постановки окремого твору на тему геноциду так і не були реалізовані аж до «перебудови» у 1985 р.

Аналізуючи меморіалізацію геноциду ромів, не менш важливо зважити й на те, чи викликали ці події зацікавлення серед неромських «агентів пам'яті» – режисерів, письменників, сценаристів та інших діячів радянської культури. Чи вважали вони за потрібне вплести відомості про ромську трагедію до тканини свого художнього оповідання, і якщо так, то якими роми поставали на сторінках книг та екранах кінотеатрів?

Кінематограф

Н. Бессонов, М. Холлер та А. Котлярчук проаналізували радянські кінострічки «Важке щастя» (1958 р.), «Чорна береза» (1977 р.), «Хто повернеться – долюбить» (1966 р.) та «Циган» (перша екранізація – 1967 р., друга – 1979 р.). У перших двох кінострічках роми фігурують лише як другорядні персонажі,

радянські громадяни – частина загального руху опору. Особливості нацистської політики щодо них тут не розглядаються.

Складніша ситуація з фільмами «Циган» (роман радянського письменника А. Калініна був екранізований двічі). На думку М. Холлера, «загибель родини Будулая не є результатом цілеспрямованого вбивства ромів, це трапилося під час військового нападу німецьких танкових частин на російський колгосп. У «Цигані» геноцид ромів не згадується. Страждання Будулая уособлюють долю «радянського громадянина як такого», його особистість як «цигана» відіграє певну роль лише в оповіданні після війни» [8]. Дозволимо собі з цією оцінкою не погодитися. Тут радянські діячі мистецтва – як автор книги, так і режисер екранізації 1967 р. Євген Матвєєв – продемонстрували дивовижну здатність промовити «між рядками» те, що говорити в голос було небажано. Дійсно, атака німецьких танків була спрямована на радянський колгосп. Проте танк, який міг атакувати слов'янських біженців, обирає мішенню саме ромську сім'ю в кибитці. Це не могло не підштовхнути радянського читача (і глядача) до думки про особливу одержимість окупантів ромськими жителями.

Ба більше, екранізація Є. Матвєєва містить епізод, який ще виразніше повідомляє глядачеві про те, що статус ромів на окупованій території не був тотожним більшості. Коли на 72-й хвилині фільму оповідь повертається в минуле і головна героїня (російська жінка) забирає до себе ромське немовля, її сусідка вигукує: *«Господи, циганчука нам ще не вистачало! Куди ми тепер із ним подінемося? Через нього нас ще німець прикінчить!»* Через двадцять із гаком років після війни радянські глядачі добре пам'ятали, що за переховування євреїв німці могли розстріляти як винуватця, так і всю його сім'ю. Є. Матвєєв знайшов опосередкований спосіб повідомити глядачеві те, що долі ромів і євреїв на окупованих німцями територіях були схожими. Примітно, що в другій екранізації роману режисера О. Бланка така сцена відсутня. Можливо, цей режисер перебував у жорсткіших лещатах радянського ідеологічного канону про війну. Також ймовірно, що він не відчував потреби повідомляти глядачам інформацію, яка виходила за рамки мінімально необхідних подробиць про головного героя і його втрати. З огляду на те, що цього епізоду не було і в романі Калініна, останнє виглядає найімовірніше.

Єдиним фільмом радянського кінематографа, який відобразив сцену геноциду ромів, стала стрічка українського режисера Леоніда Осики «Хто повернеться – долюбить» [9]. Як висновує А. Котлярчук, фільми «Циган» і «Хто повернеться – долюбить» «підсумовують нову тенденцію післявоєнної політики пам'яті з її переходом від героїв до жертв чи/та героїв як жертв і їх післявоєнної травми» [10]. Однак ця тенденція в радянському кінематографі так і залишилася нереалізованою. Нових кінотворів на цю тему більше не з'являлося.

Варто зауважити й те, що залишилося поза увагою дослідників. Усі три режисери обирають для зображення (або міжрядкової оповіді) саме табірні кочові групи. Фільми, в яких жертвами геноциду були б показані осілі роми, в радянському кінематографі так і не з'явилися (всупереч дійсності, в якій осілі роми, члени місцевих громад, зазнавали знищення не рідше за кочових). У зв'язку з цим єдиним джерелом уявлень про долю ромів серед тих, хто не мав персональної історичної пам'яті про події Другої світової війни, були зображення, в яких роми поставали не частиною «свого» соціуму, а маргінальним і «чужим» елементом.

Кадр із кінофільму Євгена Матвєєва «Циган» (1967 р.)
Справа – режисер у головній ролі Будулая.

Художня література

Навряд чи можна погодитися з твердженням, що «в радянські часи нацистський геноцид ромів був представлений винятково візуальними засобами (художніми фільмами та спектаклями)» [11]. У порівнянні з кінематографом художня література післявоєнного й особливо пізнього СРСР хоча також не призвела до появи хоча б одного окремого твору на цю тему, все ж містила більше посилань на геноцид ромів, ніж сфера кіно. Почасти це пояснюється популярністю згаданого вище нового жанру літературної творчості про «Велику Вітчизняну війну». У підзаголовках таких творів часто значилося «роман-документ», «документальна повість», «документально-пригодницька повість» тощо.

Твором, що мав значний вплив на формування радянської культури пам'яті про геноцид ромів, був роман А. Кузнецова «Бабин Яр». Його автор кілька рядків присвятив опису переслідування ромів Києва. Цей фрагмент розглядається дослідниками як свідчення про факт трагічної долі ромів Києва, яке на тлі майже повної відсутності інших джерел набуло неоціненної значущості. Аби відповісти на питання не «Що?», а «Як?» цей фрагмент повідомляє нам, варто розглянути його детальніше: *«На циган фашисти полювали, як на дичину. Вони підлягали такому ж негайному знищенню, як і євреї... Циган везли до Бабиного Яру цілими таборами, причому вони, здається, до останнього моменту не розуміли, що з ними роблять»* [12].

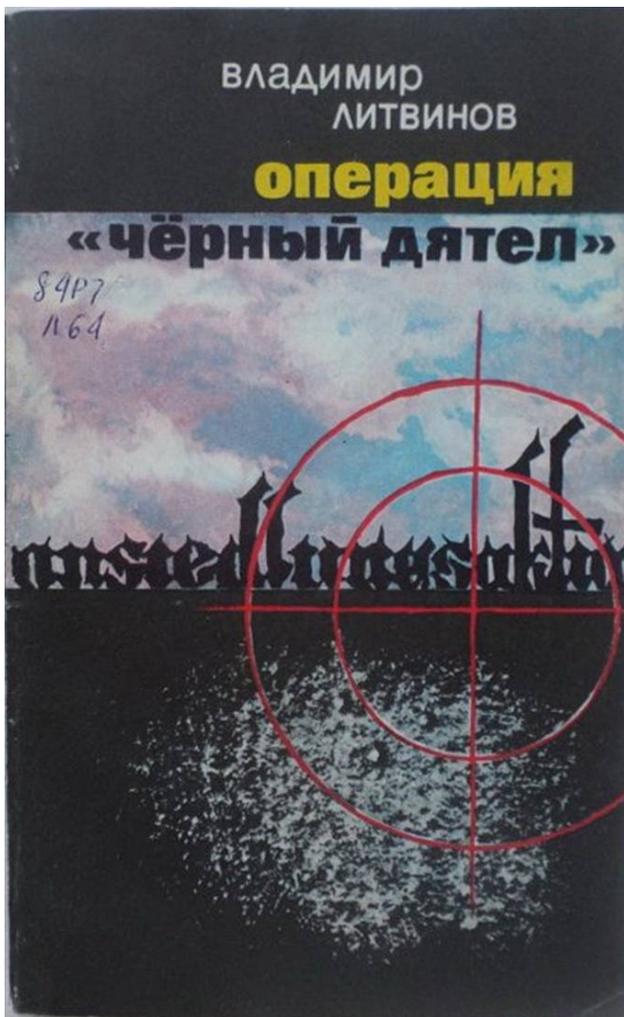
Отож, письменник через свою необізнаність (або з інших причин) продемонстрував читачам лише один бік явища. Дійсно, документи і спогади засвідчують убивство німецькими окупантами в Києві кількох ромських таборів. Однак є підстави вважати, що осілі роми Києва також стали жертвами нацистських «акцій» і знайшли свій останній притулок в Бабиному Яру. Згідно з переписом населення 1939 р., в Києві було офіційно зареєстровано 128 городян-ромів [13]. Але станом на 1 квітня 1942 р. в місті налічувалося лише 40 ромів. 1 квітня 1943 р. київське СД утримувало лише двох ромів.

Попри те, що деякі з них могли ховатися, мімікрувати під навколишнє населення або залишити місто, більшість, ймовірно, загинула. А. Кузнецов міг і не знати про розправи з осілими ромами Києва. Так чи інакше, він увічнив лише пам'ять про табірних ромів, які в його описі постають перед читачем повністю дезорієнтованими і пасивними, позбавленими суб'єктивності людськими істотами.

Проаналізовані у статті твори можна розділити на дві групи. Перша – оповідання, в яких переважає мемуарна складова, тому що завданням автора швидше за все було в захоплюючій формі та з художніми подробицями від першої особи викласти свої спогади. До другої групи належать радше класичні літературні твори з художніми персонажами, взаємодією героїв, елементами сюжету, кульмінації та розв'язки.

Образи ромів у літературі (таких прикладів загалом можна навести не більше п'яти) створюють неоднозначне враження. Деякі автори лише коротко і скупо означають їхню присутність. Інші ж приділяють ромам більше уваги, інтегруючи до оповідань або окремих персонажів ромського походження, або, нехай і ненадовго, цілі сім'ї й табори.

Яскравим прикладом творів першої групи є роман радянського письменника Аркадія Первенцева «Честь змолоду». Його цільовою аудиторією, за задумом автора і видавців, мала стати радянська молодь. Як зазначено у післямові, в романі *«є турбота не тільки письменника, а й громадянина про підрастаюче покоління, про виховання високих почуттів у сучасної молоді на доказових, живих прикладах великої війни за свободу і незалежність нашої Батьківщини»*. Описуючи свою короткочасну відпустку і відвідування рідного дому на вже звільненій від нацистів Кубані, герой роману висловлює враження від побаченого на березі річки ромського табору так:

Обкладинка книги В. Литвинова
«Операция «Черный дятел»».

«Біля річки цигани розкинули свої латані шатра. Горіли сурми, стукали по ковадлах молотки. Старі цигани сиділи на траві голі по пояс із нерозчесаними бородами. Біля наметів копошилася голопуза циганська дівтора. Молоді не було. Цигани теж воювали з ворогом.»

Яксь фанаторійська Земфіра з гортанною піснею збирала в полі скіпки. Її яскраво-жовта спідниця і смагляві голі ноги швидко миготіли серед вербняка.»

– Офіцерик, дай руку, поворожу на твій милий інтерес, на панянку, на чорнявого! – закричала вона здалеку і замахала руками, унизаними срібними перстнями.»

Палаючі очі циганки зухвало вп'ялися в мене. Вона похитала головою і плечима, задзвеніли монетки намиста.»

– Яке у тебе горе, молодий офіцерик! Дай поворожу, що не буде горя...»

Жінки носили відрами воду в яму, де інші жінки своїми смуглявими ногами місили землю і соломю для саману» [14].

Автор помічає відсутність у таборі молодих чоловіків через їхню службу в Червоній армії. Цим він бажає підкреслити, що вся радянська молодь незалежно від етнічного походження брала участь у героїчній боротьбі з ворогом. Такий прийом відповідає загальній спрямованості його роману, присвяченого «героїчній радянській молоді і ленінському комсомолу». Однак загалом цей твір не надто відрізняється від усталених у романтичній літературі XIX ст. канонів опису «циган». Він містить набір таких обов'язкових стереотипних атрибутів, як кошлате волосся, напівголі діти, латані шатра,

молода красуня-ворожка в намисті тощо. Незважаючи на патріотизм молоді, поведінка значної частини циганського народу мало відповідала уявленням про героїчний трудовий подвиг радянського народу, який «кував перемогу» в тилу, – саме такі враження залишаються від цих рядків.

Опис швидкоплинної зустрічі з циганським табором військового льотчика Федора Полиніна залишає у читача враження безтурботної і недисциплінованої спільноти, не здатної почути життєво важливі поради досвідченого командира. Радянські військові льотчики виявляють неподалік від аеродрому кочовий табір. Командир, згодом автор книги, дозволяє їм залишитися там, проте забороняє розводити вночі багаття, щоб уникнути німецького бомбардування з повітря. Однак «цигани» «не послушалися доброї поради», за що закономірно поплавилися:

«Вранці ми поїхали на те місце і побачили страшну картину: валялися трупи людей, коней, розбиті вози. У лісі бігали вбиті горем циганки, вили босоніг дітлахи.»

– Негаймо забирайте все, що залишилося, – кажу старому циганові, мабуть ватажкові, – і йдіть звідси. Інакше потрапите в лапи фашистів.»

До полудня доповіли: галявина спорожніла. Цигани, захопивши з собою вбитих і поранених, лісовими дорогами зникли в східному напрямку» [15].

Опису зустрічі радянських партизан із циганським табором присвячено три сторінки в документально-пригодницькій повісті «За годину до світанку», опублікованій у 1979 р. в Москві видавництвом «Дитяча література». Її автор – Іван Колос – у 1943 р. був командиром Лельчицької радянської партизанської бригади, яка діяла на Поліссі (лісова зона на півночі України та півдні Білорусі). Цей фрагмент не лише розгорнутіший, але й містить детальніший опис групи ромів, що опинилася в ареалі діяльності радянського партизанського загону. Під час допиту партизани з'ясовують у ромів, що ті втекли з-під Кракова, де колись «танцювали, співали і веселили народ», вважаючи, що з приходом окупантів завдання ромів – «не вникати в їхні справи».

Однак незабаром німці почали переслідувати євреїв і «циган». Їх старійшина зв'язався з польським підпіллям. Німці щось запідозрили, заарештували ромів і збиралися з ними розправитися, але втручання краківських підпільників врятувало їм життя. Після цього роми вирішили «рухатися на схід, в Радянський Союз, де ... організований великий

партизанський рух» [16]. Цей фрагмент, на відміну від більшості інших, написаний зі співчуттям до ромів і їхньої долі [17]. Однак на його основі важко сформулювати однозначне уявлення про те, якими мотивами керувалися німці, переслідуючи ромів: у зв'язку з тим, що останні були «циганами», чи через те, що вони зв'язалися з підпіллям і німці «щось запідозрили». Очевидно, автори і редактори радянських публікацій свідомо темнили з відповіддю на це запитання.

Яскравий приклад літературного твору, в якому «циганська» лінія звучить виразно і займає значну частину оповіді, – роман Якова Кривенка «За годину до світанку» [18]. Як свідчить анотація до книжки, ця «повість написана на документальній основі, розповідає про боротьбу підпільників Приазов'я під час Великої Вітчизняної війни». Група молодих підпільників на чолі з керівником комсомольської організації займається збором розвідувальної інформації, підготовкою і проведенням диверсій, перешкоджає окупантам експлуатувати місцеве господарство й чинити грабежі тощо. Раптово в наратив вплітається несподіваний персонаж – молода і вродлива ромська жінка, яка, видаючи себе за молдаванку та керуючись невідомими цілями, зав'язує стосунки з амбітним есесівцем – очільником місцевого СД. Поступово між нею і підпільниками налагоджуються довірливі стосунки. З'ясується, що вона переховує пораненого радянського командира. У фіналі повісті, коли більша частина групи підпільників розкрита і страчена, ця жінка стає знаряддям відплати. Вона завдає смертельного удару ножем керівнику німецьких каральних органів, що завітав до неї після розправи над радянськими патріотами.

Інших персонажів ромського походження в повісті немає. Читачеві дають можливість коротко дізнатися історію героїні цього твору і сформулювати уявлення про її мотиви. Ружа – так звать героїню – зображена автором як «прогресивно» налаштована молода ромська жінка. У довоєнне десятиліття вона, пориваючи з батьківськими традиціями, переходить до осілого способу життя. Серед мотивів, які спонукали її підтримувати радянське підпілля, – загибель чоловіка на фронті протягом перших місяців війни, а також смерть під німецьким танком маленького сина і літніх батьків, що сталася у результаті нацистського нападу на табір [19].

Показовою є й та роль, яку автор відвів їй у фіналі. Очевидно, Я. Кривенко не встояв перед спокусою сплавити воедино мотив справедливої відплати молодих радянських патріотів і накопичений європейською художньою культурою комплекс уявлень про пристрасну «циганську натуру», яка чинить справедливу помсту за страждання й загибель коханих та близьких. Тільки в цьому випадку роль останніх відіграють загиблі радянські патріоти. Ромський персонаж, змальований у повісті Я. Кривенка, став примхливим результатом модернізації стереотипних образів і уявлень про ромів, перенесених у радянський ідеологічний контекст. Незважаючи на те, що головна героїня була членом антинацистського опору, її становище у порівнянні з рештою персонажів радше маргінальне. Образ жінки формується тонами, не характерними для дисциплінованої й ієрархічно побудованої системи підпілля, а її дії зумовлені радше емоційними мотивами особистої помсти, а не раціонально-ідеологічною свідомістю.

Окреме місце в літературі пізнього СРСР посідає твір Володимира Литвинова «Операція "Чорний дятел"» [20]. Книга була видана в Києві у 1981 р. Як і багато інших творів на воєнну тематику, її опублікували у видавництві «Молодь», а відтак вона була орієнтована на молодіжну аудиторію і мала підзаголовок «документальна повість». Її можна кваліфікувати як політичний детектив, у якому об'єктом злочину виступає не один персонаж, а ціла група. Це табір – ромські дорослі і діти з Житомирської області, яких спочатку депортують у концентраційний табір Плашув. Дещо згодом дітей із цієї групи відправляють в один із центрів германізації населення у м. Лодзь. Після закінчення війни ромські діти майже у повному складі повертаються до радянського Києва. Описана в книзі історія вкрай нетипова на фоні того, що відбувалося з ромами на окупованих радянських територіях. Як правило, ромське населення тут (і кочове, і осіле) підлягало негайному знищенню одразу ж після виявлення.

Колаж із 1-ої сторінки газети «Правда» від 10 жовтня 1959 р. з уривком промови М. Хрущова.

Висвітлення радянською пресою результатів виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1956 р. «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом».

Джерело: «Прапор комунізму» (Чуднів), 5 грудня 1959 р.

зрештою виявилася милосердною до дітей, пояснювалася конкуренцією всередині нацистського окупаційного апарату в Україні – інтригами, які не були доведені до кінця. Унаслідок цього про дітей могли просто забути, завдяки чому їм і вдалося вціліти. Історичне підґрунтя цих подій ще належить з'ясувати. Для нас же важливіший спосіб зображення ромів у цьому оповіданні.

Навряд чи ромські персонажі постають у ньому лише пасивним об'єктом. Вони мають індивідуальні риси і зображені автором із симпатією. Відповідно до уявлень радянських авторів про те, як повинні виглядати «правильні» роми, герої оповідання (особливо молода частина табору) перед війною збираються осісти. Лише її початок руйнує їхні плани. Табір із готовністю провводить своїх молодих чоловіків у Червону армію. Його глава та родичі усвідомлюють загрозу й борються за виживання. Будучи депортованими до Плашува, роми повстають проти несправедливості капо і вбивають їх, за що їм виносять смертний вирок. Діти, які залишилися живими і повернулися до СРСР, зображені з теплотою. Автор коротко описав їхні подальші долі, що мало засвідчити дбайливість батьківщини, яка сприяла їх дорослішанню і становленню як повноправних членів суспільства.

Сюжетні лінії і літературні прийоми вирізняють цей твір на фоні більшості іншим підходом до зображення ромської меншини. Роми тут постають як органічна частина місцевого соціуму і, здавалося б, як об'єкт нацистської політики, що базується на расово-ідеологічних засадах.

Проте останнє не зовсім правильно. Такий погляд на перипетії окупаційної політики має зворотній бік. Зрозуміло, художній, у тому числі й літературний, твір допускає можливість тонкої і гнучкої межі між історичними фактами і фантазією автора. Однак поява таких творів доречна і органічна лише за тих умов, коли травматична історична дійсність вже уважно і ретельно осмислена менш екстравагантними способами.

У німецькій окупаційній зоні України було вбито щонайменше 12 тисяч ромів: як кочових, так і осілих, як схоплених у лісах, так і забраних зі своїх міських або сільських осель. У жодному з мистецьких творів як післявоєнної України, так і повоєнного СРСР загалом не було докладено зусиль у напрямі осмислення цієї реальності або опрацювання травми художніми засобами (за винятком скромних спроб, про які йшлося вище). На тлі повної відсутності таких творів поява повісті, яка заповнила цей вакуум геть екзотичним трактуванням антиромської політики (нехай лише одного з її епізодів), ніяк не сприяла включенню ромських жертв до колективної пам'яті. Замість співчутливого опису процесу переслідувань і реакції жертв ця книга зводить геноцид ромів до захоплюючого викладу нацистських міжособних інтриг. А жертви в ньому постають (незважаючи на наявність у них власних облич) заручниками химерних хитросплетінь долі, нацистських амбіцій, конкуруючих ініціатив і кар'єрних розрахунків. Таке бачення минулого неминуче призводило до «екзотизації» пам'яті про геноцид, підміни зважених історичних знань про нього уявленнями з присмаком сенсації і містифікації, якими охоче спокушається масова свідомість [22].

«Благодатний ґрунт»? Контексти для образів ромів

Зрозуміло, це дослідження не може претендувати на всеосяжний аналіз групових образів ромів і колективних уявлень про них у радянській (і відповідно національній – українській, російській, білоруській тощо) культурі. Однак варто пам'ятати, що розглянуті вище репрезентації ромів не падали на порожній ґрунт. Те, як вони вбудовувалися у колективну свідомість радянської аудиторії, значною мірою обумовлювалося закономірностями апперцепції – вже існуючої залежності від запасу накопичених аудиторією знань і уявлень про ромське середовище.

Незвичайний факт депортації ромських дітей в один із центрів германізації і їх подальше виживання під час війни стали імпульсом, що змусив журналіста взятися за розслідування. Відомі на сьогоднішній день факти засвідчують те, що в концтаборі Плашув дійсно тимчасово перебували кілька десятків ромів. Проте звідки їх привезли і якою була їхня подальша доля – невідомо [21]. Чому дітей згодом перевели у Лодзь і як їм вдалося вижити – залишається загадкою. За версією автора, така незвичайна доля, що

В українському фольклорі та літературі XIX – першої третини XX ст. є чимало прикладів зображення ромів [23]. Передусім це міцний пласт прислів'їв та приказок, які формували уявлення про господарські заняття і спосіб життя ромів, їхні риси характеру й сімейні стосунки. Поряд із «позитивними» якостями (волелюбність, винахідливість, фахові навички у ковальстві) вони акцентують і такі «негативні», як хитрощі, ошуканство, лінощі, безбожництво, родинна авторитарність тощо. За словами дослідниці Е. Мільчарчик, у традиційному соціумі роми «викликали захоплення, цікавість і одночасно тривогу, страх і бажання відмежуватися» [24].

Велике значення мали і тодішні

*Пам'ятник ромським жертвам Бабиного Яру, виготовлений ромською громадою наприкінці 1990-х рр., зрештою був встановлений там у 2016 р.
Джерело: архів автора.*

Меморіальний хрест ромським жертвам окупації у с. Вільшанка Лубенського р-ну Полтавської обл.

маргіналізувало її в очах громадськості. Однак переважна більшість таборів не займалася антигромадською чи кримінальною діяльністю. Основними родами їхніх занять були ковальство, обмін і збут коней, сезонні роботи й дрібні ремесла та торгівля. Важливо усвідомлювати й те, що такі лексичні вправи на найвищому державному рівні мали потужну ретроактивну дію. Іншими словами, не тільки ті роми, які після 1956 р. продовжували кочувати, але й образ ромського кочовища минулих років набував у суспільних уявленнях рис кримінального явища, а роми – ознаки «асоціальних елементів».

На сторінках центральних радянських газет часто зустрічалися статті, замітки і фейлетони, в яких кочові «цигани» описувалися джерелом зловживань та безладу. У них часто розповідається про персонажів, які були втіленням

соціальні процеси та нові уявлення, які виникали як наслідок змін. Перш за все, йдеться про ухвалений у 1956 р. Указ Президії Верховної Ради Союзу РСР «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом». Історія підготовки цього указу проливає додаткове світло на те, яким в уявленнях керівників радянської держави поставав кочовий спосіб життя. Порівняння проектів цього указу з його остаточним варіантом засвідчує, що в чорнових текстах спочатку йшлося про «залучення до праці кочових циган» [25]. Це було досить м'яке формулювання за мірками того часу. Однак у його остаточному варіанті використали інше: замість «кочового способу життя» постановили «заборонити циганам займатися бродяжництвом». Термін «бродяжництво» у порівнянні з набагато нейтральнішим словом «кочівля» був навантажений негативнішими конотаціями, що викликали асоціації з антигромадською і злочинною поведінкою.

Керівництво держави проголошувало кочову культуру ромів злочинною і таким чином

неприйнятних для радянських людей «циганських» якостей. Мабуть, особливу роль у поширенні стереотипних уявлень про ромів у 1950–1960-і рр. відіграв керівник комуністичної партії й радянської держави М. Хрущов. Сучасники відзначали активне використання ним прислів'їв, жартів і примовок, що наближувало його до розмовної культури «простих людей» [26]. Не соромлячись використовувати грубий гумор (характерний для середовища малоосвічених партійних функціонерів, з якого він і походив) із високої трибуни, Хрущов часто використовував у своїх виступах звороти, які могли сприяти формуванню етнічних упереджень. Жарти про «циган» були улюбленим елементом його мовної культури. Ці ескапади поширювалися мільйонними тиражами.

У виголошеній 25 січня 1955 р. доповіді «Про збільшення виробництва продуктів тваринництва» (на пленумі Центрального Комітету КПРС) Хрущов, критикуючи керівників міністерства, вирішив за доречне навести таке порівняння: *«Відомо, що циган теж намагався привчити свою кобилу жити без корму. Він не годував її вісім днів і його досвід міг би увінчатися успіхом, якби на дев'ятий день кобила не здохла»* [27]. Під час візиту до Тули 17 лютого 1959 р. Хрущов, критикуючи західних політиків, порівняв їхню поведінку «з діями героїні відомої опери «Кармен». *«Але ви пам'ятаєте, що Кармен погано скінчила... Політикам треба бути далекогляднішими, ніж ця експансивна циганка»*, – під оплески заявив він [28]. У промові на мітингу Братської гідроелектростанції (8 жовтня 1959 р.), висловлюючи похвали будівельникам, Хрущов під «веселе похваллення» в залі заявив: *«Ось зараз ви створюєте Братську ГЕС. Побудуєте, і багатьом знову треба буде пакувати валізи, відправлятися в нову путь. Звичайно, це неспокійне, але цікаве життя. Це ж не те, що у бродячих циган, які кочують з одного місця в інше й бояться затриматися на місці, щоб не потрапити на очі тим людям, яким вони часом роблять неприємності... Ви – будівельники – залишаєте всюди добру славу»* [29].

Ймовірно, радники спробували пояснити радянському лідеру згубність таких порівнянь (або ж його ознайомили з результатами реалізації указу про заборону «бродяжництва»), адже в подальшому він хоч і не відмовився від улюбленої «циганської теми», проте використовував її (як йому, напевно, здавалося) дещо обережніше. У виступі 14 листопада 1959 р. Хрущов заявив: *«Не можу не поділитися тим найсильнішим враженням, яке справили на мене успіхи трудівників Рязані. Ця в минулому слабка в економічному контексті область раптом виступає із зобов'язанням за рік збільшити виробництво м'яса в 3,8 рази у порівнянні з попереднім роком... Можна, звичайно, назвати цифри і, як робили в минулому цигани (курсив мій. – Авт.), втекти від своїх обіцянок. (Сміх в залі). Але ж рязанці не збираються нікуди тікати. Вони дали обіцянку і успішно її виконують. ... (Бурхливі оплески)»* [30].

*М. Хрущов розмовляє з ромами у Луганській обл., 1956 р.
Джерело: ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного*

Варто пам'ятати, що перша особа СРСР практикувала ці екзерсиси саме в ті роки, коли держава здійснювала примусову (а для багатьох ромів – насильницьку) кампанію, яка мала на меті зруйнувати традиційну ромську культуру. У той період, коли роми найбільше потребували громадської підтримки, суспільству нав'язувалися архаїчні уявлення про них. Після зміщення Хрущова з посад очільника партії і держави така риторика зникла з лексики керівників країни і перестала з'являтися у пресі.

Висновок. Травма «чужаків» – чужа травма?

Розмаїта і сповнена нюансами палітра наведених вище образів ромів періоду окупації радянської України (та інших радянських територій у німецькій зоні окупації) не дає підстави стверджувати, що про ромів як про одну з груп жертв у післявоєнному радянському суспільстві не знали і не пам'ятали. Хоча радянський міф про «Велику Вітчизняну війну» (який тяжів до перетворення різних груп загиблих на узагальнену категорію «мирних радянських громадян») не залишав можливості для відображення страждань окремих груп жертв, все ж масиви документальних свідчень містять відомості про розправи над ромами. Радянські засоби масової інформації періодично вказували на ромів як на жертв окупації. Як документальна література, так і художні твори також (хоча і нечасто) нагадували читачам і глядачам про ромів як про жертв нацизму. Це забезпечувало мінімальну присутність ромів у радянській мартирології війни.

Повертаючись до згаданої на початку статті термінологічної опозиції А. та Я. Ассманів про перехід знань і уявлень про минуле зі сфери «комунікативної» пам'яті до «культурної», констатуємо, що знання про страждання ромів було, хоча і в незначному обсязі, убережене від забуття. Культурні й комунікативні засоби дозволили зафіксувати і ретранслювати його.

Однак те, в який спосіб це робилося, призвело до формування у радянської аудиторії спотворених уявлень про причини страждань ромів і сутності нацистської політики щодо них. Як наслідок це зумовлювало неготовність пам'ятати про них. У документальних репрезентаціях ромів переважали описи, які представляли їх чужорідною групою, що не була частиною місцевого населення. Згадуючи ромів у контексті жертв, документальні звіти, газетні статті, інформаційні репортажі, літературні та художні твори зображували (лише з поодинокими винятками) цих людей як таких, що уособлювали малопривабливі й відразливі якості, були не здатні викликати емпатію і співпереживання. Більшість виявилася не в змозі зіставити і ототожнити себе з групою подібних людей, навіть якщо було відомо про те, що вона стала об'єктом політики знищення з боку загарбників. Статтю К. Груші в газеті «Прапор комунізму» (з розгляду якої розпочато цю статтю), варто віднести до рідкісних винятків.

Першою ознакою і властивістю ромських жертв, що впадала у вічі в цих численних репрезентаціях, було те, що переважна більшість серед них зображувалася кочовим народом. Ромська кочівля була першою і головною претензією будь-якої влади до цієї спільноти (у тому числі і радянської). Остання спочатку намагалася боротися з цим явищем заохочувальними і стимулюючими методами (в 1920–1930-х рр.), а потім і адміністративно-примусовими (з 1956 р.). Радянська влада асоціювала кочовий спосіб життя з уявленнями про злочинність. Значна частина (а то й більшість ромського населення СРСР, зокрема й України) віднедавна була осілою і подекуди нічим не відрізнялася від своїх неромських сусідів. Близько половини від загальної чисельності ромських жертв були осілими – проживали дисперсно або в ромських кварталах Чернігова, Києва, Житомира, Херсона, Сімферополя тощо. Однак коли радянські видання (на основі НДК) або повоєнні газети писали про жертв окупації, то навіть якщо вони коротко згадували ромів, як правило робили це, не пояснюючи читачам причин їх загибелі.

Наявні в мемуарній літературі, спогадах і розповідях про війну свідчення також презентували аудиторії образ ромів як переважно кочової спільноти. Проте партизани в лісах навряд чи могли зустріти інших ромів. Навіть чимало з тих ромів, які в довоєнний період вели осілий спосіб життя, вдавалися до кочівлі, намагаючись знайти прихисток у лісовій гущавині. Однак тут їх сприйняття ускладнювалося реаліями воєнного часу і критеріями придатності людей до активного опору, що не додавало партизанам симпатій до ромів, які просилися під їхній захист. У результаті зображення ромів на сторінках мемуарної літератури мають малопривабливий, якщо не відштовхуючий характер.

Боязкі і часто алегоричні спроби пропрацювати травму геноциду ромів у мистецькій сфері навряд чи були здатні змінити цей стан справ. Усталені антиромські стереотипи і міцно зацементована міфологема «Великої Вітчизняної війни» не передбачали окремої чутливої розмови про трагедію цього народу. Вони дозволяли включити до картини війни лише тих ромських індивідів, які вписувалися до неї як частина радянської спільноти, яка «героїчними зусиллями протистояла німецько-фашистським загарбникам».

Поширені в суспільстві уявлення про ромів як «кочове плем'я» та трактування їхнього кочового способу життя як неправильного і злочинного не залишали читачам іншого вибору, як уявити собі причини полювання нацистів на них у руслі стереотипів про народ, який «не хотів працювати». Таким чином, справжня расово-ідеологічна природа нацистської антиромської політики заперечувалася. До того ж це призводило до поширення жадливої суспільної думки про те, що оскільки законслухняні, раціональні, дисципліновані і працелюбні німці переслідували «циган», то для цього мабуть існували об'єктивні причини. Не варто й пояснювати, що ця картина була перевернутою з ніг на голову, оскільки жертви в межах такого уявлення трактувалися винними у реалізованій щодо них нацистами геноцидній політиці!

Сформовані в уяві радянської більшості причини переслідувань ромів відрізнялися від тих, які зумовили утиски представників спільноти більшості. До того ж, частина останньої виявляла готовність і надалі практикувати таке переслідування (хоча й не з нацистським розмахом). Як ж наслідки це могло мати для пам'яті про геноцид ромів? Нещодавні дослідження феномену культурної травми, особливо «конструктивістські» підходи до ідентифікації групової травми та методів її подолання, допомагають краще це зрозуміти. Характеризуючи ступінь готовності жителів сучасної Центральної Європи сприймати постгеноцидну травму ромів як власну, соціолог культури Джеффри Александер зауважив, що населення цих країн «визнає, що цигани – жертви травми, носії трагічної історії. Однак, оскільки чимало жителів Центральної Європи уявляють народ «рома» як незаконслухняний і нецивілізований, вони не вважають трагічне минуле циган своїм власним» [31].

Попри те, що після падіння комунізму, розпаду СРСР та виникнення національних історичних наративів у постсоціалістичних суспільствах почали формуватися нові моделі пам'яті про період нацистського панування, фундамент популярних історичних уявлень про суть націонал-соціалістичної політики щодо ромів у цілому

Меморіальний хрест ромським жертвам окупації у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

залишився незмінним. Серед причин, через які геноцид ромів дуже повільно і з великим небажанням інтегрується до національних канонів пам'яті, – все те ж вкорінене і відтворене в 1940–1980-х рр. у різних культурних формах уявлення про ромів як про «чужинців» та тих, хто зазнавав переслідувань обґрунтовано і заслужено, а тому й не вартий співчуття і належної комеморації.

Статтю підготовано спеціально для сайту “Україна Модерна”. Публікується вперше. Будь-яке відтворення тексту (повністю чи частково) можливе лише за згоди автора та редакції сайту “Україна Модерна”. © Михайло Тяглий.

У публікації використано ілюстрації, надані Автором.

Статтю було написано в результаті дослідницької стипендії, наданої автору Imre Kertesz Kolleg Jena (Німеччина). Автор вдячний колективу та стипендіатам Imre Kertesz Kolleg за плідні дискусії й цінні поради.

Українсько
Єврейська
Зустріч

Проект виходить за підтримки канадської неурядової організації «Українсько-єврейська зустріч» (UJE).

Михайло Тяглий – науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту (Київ), відповідальний редактор наукового часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі». Наукові інтереси: історія Голокосту, геноцид ромів, студії пам'яті про жертв геноцидів, особливості викладання історії Голокосту та інших геноцидів. Автор низки публікацій про Голокост у Криму, перебіг і наслідки нацистської антиромської політики в Україні, упорядник збірки документів та освітньо-історичної виставки з цієї проблематики; науковий редактор українських перекладів багатьох праць з історії Голокосту

[1] Бессонов Н. Цыганская трагедия, с. 268–310.

[2] Holler M. Die nationalsozialistische Vernichtung der Roma, s. 245–294.

[3] Kotljarchuk A. Invisible Victims, p. 129–150.

[4] Holler M. Die nationalsozialistische Vernichtung der Roma, s. 272.

[5] Российский государственный архив литературы и искусства, ф. 2928, оп. 1, д. 74, л. 8. Дякую Світлані Бурмістр за можливість ознайомитися з цим документом.

[6] Теза про особливу вдячність, яку переслідувані за расовими мотивами меншини (передусім євреї) повинні відчувати до радянської держави за свій порятунок від поголового знищення нацизмом, активно не використовувалася пропагандою СРСР (яка воліла взагалі не згадувати про існування меншин); проте така риторика почала активно впроваджуватися в офіційну російську історичну політику протягом останнього десятиліття.

[7] Holler M. Die nationalsozialistische Vernichtung der Roma, s. 277.

[8] Idem, s. 282.

[9] Аналіз сцени геноциду ромів у цьому фільмі див.: Kotljarchuk A. Invisible Victims, p. 136–139.

[10] Idem, p. 140.

[11] Idem, p. 140.

[12] Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ. Запорожье: Интербук, 1991, с. 114.

[13] Российский государственный архив экономики, ф. 1562, оп. 336, т. 1, д. 990.

[14] Первенцев А. А. Честь смолоду. Роман. Москва: Современник, 1975, с. 275. Наклад 300 000 примірників.

[15] Польшинин Ф. П. Боевые маршруты. Москва: Воениздат, 1972, с. 114. Наклад 100 000 примірників.

[16] Колос И. За час до рассвета. Документально-приключенческая повесть. Москва: Детская литература, 1979, с. 45–48. Наклад 100 000 примірників.

[17] Можливо, співчутливе ставлення автора книги до «гостей» було пов'язане зокрема з тим, що в підлеглих І. Колосу загонах Лельчицької бригади були роми-партизани. Інтерв'ю з одною із них, Тетяною Марковською, яка перебувала в загоні з братами після того, як їм вдалося уникнути розправи, було опубліковане, див.: Воспоминания ветерана Лельчицкой партизанской бригады ГРУ Т. Марковской (Публикация А. Гогуна, М. Церович) // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2009, № 1 (5), с. 71–103. Ймовірно, знаючи в обличчя партизанів ромського походження та співчутливо ставлячись до пережитого ними, І. Колос не мав потреби вдаватися до поширених кліше у процесі їх опису; він черпав слова з власного досвіду.

[18] Кривенко Я. За час до рассвета. Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1979. Наклад 30 000 примірників.

[19] Читач помітить схожість з особистою історією головного героя Будулая в романі А. Калініна «Циган» (див. вище), написаному у 1960-х рр. Як і в романі Калініна, Кривенко так само не уточнює, чи була загибель ромської родини Ружі результатом цілеспрямованого полювання гітлерівців за ними як за ромами.

[20] Литвинов В. Операция «Черный дятел». Документальная повесть. Киев: Молодь, 1981. 152 с. Наклад 65 000 примірників.

[21] Kotarba Ryszard. Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945. Przewodnik historyczny. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2016, s. 22.

[22] Можна простежити неоднозначний вплив цієї книги на культуру пам'яті про геноцид ромів у сучасній Україні. У 2000 р. її стислий переказ під назвою «Циганські діти і нацистські інтриги» надав – без посилання на автора – український етнограф О. Данилкін для тематичного випуску бюлетеня з історії геноциду ромів «Тум Балалайка», що видавався Санкт-Петербурзьким товариством «Меморіал». Звідти стаття потрапила в Інтернет. Понад 15 років Український центр вивчення історії Голокосту в Києві проводить щорічні конкурси шкільних робіт «Історія і уроки Голокосту». Щорічно на конкурс подають кілька робіт, присвячених геноциду ромів. Серед них рідко зустрічаються роботи, юні автори яких не використовували б цю знайдену в Інтернеті статтю. Внаслідок цього якість аргументації істотно страждає, робота втрачає науковий стиль, автор від доводів наукового рівня сповзає у сферу загадковості, містифікації і підміни раціональних суджень літературно-пригодницьким дискурсом.

[23] Щодо портрету ромів у фольклорі, див., напр.: Рачковський Г. Цигани в українській паремії // Народознавчі зошити (Київ), 2005, № 3–4, с. 397–401; Агаркова І. Ю. Втілення стереотипних уявлень про етноментальні особливості представників інших народів у фразеології і пареміології української мови // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, 2011, т. 24 (63), № 1, Ч. 2, с. 3–9; Руйе-Віллоубі Ж. Злі/добрі

чужинці: євреї та цигани в російських народних легендах // Народна творчість та етнологія, 2012, № 5, с. 42–45;
Шума Л. Етнічний стереотип рома (цигана) в народних легендах // Studia methodologica (Тернопіль), 2016, № 43, с. 128–135.

[24] Мільчарчик Е. Люди – не-люди, тобто про циган в народних переказах та прислів'ях // Народознавчі зошити, 2005, № 3–4, с. 384.

[25] Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. Т. 2: Постановления. 1954–1958 / Под ред. А. А. Фурсенко. Москва: РОССПЭН, 2006, с. 411–414.

[26] Див., наприклад, відгук біографа про Хрущова: «Многим нравилась его простота, шутки, умение говорить без всяких бумажек, хотя образованных людей он подчас отталкивал своей грубостью, неотесанностью и малограмотностью» (Шевелев В. Н. Н. С. Хрущев. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999, с. 117).

[27] Об увеличении производства продуктов животноводства. Доклад товарища Н. С. Хрущева на Пленуме Центрального Комитета КПСС 25 января 1955 года // Правда, 1955, 3 февраля, с. 2, також Известия, 1955, 3 февраля, с. 2.

[28] Вручение ордена Ленина Тульской области // Правда, 1959, 18 февраля, с. 2; також Речь товарища Н. С. Хрущева // Известия, 1959, 18 февраля, с. 2.

[29] Строители прокладывают путь новому в жизни. Речь товарища Н. С. Хрущева на митинге строителей Братской гидроэлектростанции 8 октября 1959 года // Правда, 1959, 10 октября, с. 1; також Известия, 1959, 10 октября, с. 1.

[30] Советская печать должна быть самой сильной и самой боевой! Выступление Н. С. Хрущева на приеме советских журналистов в Кремле 14 ноября 1959 года // Правда, 1959, 18 ноября, с. 1; см. також Известия, 1959, 18 ноября, с. 1. Аналогічні приклади з промов Хрущова див.: Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени: Документы из личного фонда Н. С. Хрущева: В 2 томах. Т. 2 / Гл. ред. Н. Г. Томилина. Москва: МФД, 2009, с. 370, 405.

[31] Alexander J.C. The meanings of social life, p. 96.

Цілковиту відповідальність за точність наведених у публікаціях фактів та коректність цитат несуть автори текстів.

Усі публікації рубрики